

Geloven: een oproep tot waarlijk en intens leven

Een essay naar aanleiding van C. Wiman, Mijn heldere afgrond

De schrijver gebruikt het boek van Christian Wiman 'Mijn heldere afgrond' [1] als een reflectie op de filosofische fundamenteën van zijn eigen apostolische geloof. Hij volgt daarvoor de worsteling met zijn geloof die Wiman beschrijft, maar het is geen boekbeschrijving an sich. Het is een zoektocht naar wat religie voor de auteur nog kan zijn nadat zijn godsbeeld sterk veranderd is. Centraal in Wimans opvatting staat de uitroep van Jezus "Mijn God, waarom hebt u mij verlaten?". Het is deze verlatenheid die aanzet tot zoeken naar God in het alledaagse bestaan, naar een hoger of dieper bewustzijn van wat ons overstijgt. Het kenmerkt de menselijke conditie, die Jezus hiermee heeft blootgelegd.

Ed Hamstra

Inleiding

Al sinds mijn jeugd ben ik, als lid van het Apostolisch Genootschap, gewend geweest aan een intense religieuze beleving, met name in de erediensten met de toenmalige apostel L. Slok (1904-1984). Je had als apostolische toen vooral een persoonlijke relatie met de apostel. Deze intense ervaring heeft mijn levenslange keuze voor het genootschap bepaald. Naast die beleving ben ik steeds op zoek geweest naar de filosofische grondslagen van het apostolische geloof. Dit kwam vooral doordat het apostolisch genootschap door L. Slok gebroken had met een aantal fundamentele uitgangspunten van het algemene christendom.

Ik zocht de emotionele grondslagen in de poëzie (o.a. in liederen) en de rationele grondslagen in de filosofie en psychologie en wat minder in de theologie. Daarom trof mij dit boek van de dichter/filosoof Wiman. Lange tijd had hij zich van het geloof afgewend en vond hij blijkbaar in de poëzie voldoende intense vervulling, althans qua creatieve beleving. Totdat hij verliefd werd en tegelijkertijd een erg agressieve vorm van kanker kreeg. Hij begon toen te schrijven aan dit boek, een caleidoscoop van allerlei filosofische, theologische en literair poëtische teksten. Het intrigeerde mij en ik ontdekte enkele overeenkomsten met mijn eigen zoektocht.

Ik begin mijn essay met het gedicht dat aan het begin van Wimans boek staat en waarmee hij aan het eind van zijn boek met een bijna onopvallende verandering eindigt, omdat ik daar zijn hele ontwikkeling tijdens het schrijven in terugvind:

*"Mijn God, mijn heldere afgrond,
alle verlangen verdwijnt niet in uw zwarte gat,
weer nader ik van wat ik weet de rand,
niets kan ik geloven en toch geloof ik dat:"*

Na die dubbele punt stopt het gedicht. Wiman wist hier op het moment van schrijven geen vervolg op te bedenken, maar had dat wel graag gewild. Aan het eind van het boek is de dubbele punt verdwenen en heeft hij het geloof weer gevonden. Het boek is de boeiende neerslag van dit zoekproces.

Verliefdheid, poëzie en religie

Een liefhebber van poëzie werd ik toen ik puber was. Zo zal het velen van mijn generatie zijn gegaan en zo gaat het misschien nu nog. Ik begon met het maken van een honderdtal gedichten in de toestand van verliefdheid die me toen was overkomen. Het waren meest sonnetten, waarin ik soms de liefde als een godin voorstelde. Ik deed dit in navolging van en uit bewondering voor Jacques Perk, een van de dichters van de Tachtigers (19^e eeuw). Over Perk had ik een scriptie geschreven. Ik was gefascineerd door zijn Mathilde cyclus van ruim honderd sonnetten. Die voorstelling van de liefde als een godin greep terug op de klassieke oudheid. Mijn dichten was bedoeld zoals de tachtigers het bedoelden, n.l. als de aller-individueelste poging om de aller-individueelste emotie tot uiting te brengen. Dat sprak mij erg aan in die levensperiode, toen ik op zoek was naar wie ik als individu was, naar mijn identiteit als mens.

Mijn puberteit was er ook een van religieuze inspiratie, van een voor mij heldere en overtuigende keuze voor het geloof van mijn ouders en voorouders van mijn vaders kant. Ik kom uit een gezin waarin het geloof op een bewogen en bevlogen manier werd beleefd. Misschien ligt voor mij daarin wel de reden waarom 'Mijn heldere afgrond' van Christian Wiman mij nu zo sterk aanspreekt.

Van Willem Kloos intrigeerde mij de dichtregels "Ik ben een God in het diepst van mijn gedachten...". De verbinding tussen poëzie en religie of geloven is daarmee voor mij in die tijd gelegd, en wellicht ook een bepaald innerlijk godsbeeld. Daarbij gaat het puur om het gebruik van het woord God en niet om wat Kloos daar verder mee bedoelde.

Poëzie legt een wereld, het mysterie, achter de alledaagse werkelijkheid bloot in een taal die met het intellect niet te vatten is. Poëzie roept een gevoel, een ervaringswerkelijkheid op die het onuitsprekelijke, de goedheid en schoonheid van het alledaagse, woorden geeft. Poëzie is geen weergave van die ervaring, maar juist de vorming ervan. Zoals ook Wiman schrijft, een gedicht kan een intens ervaren ogenblik vastleggen en daarmee zorgen dat je dat ook in het dagelijkse leven kunt integreren. Zo is het ook met andere vormen van kunst zoals muziek, schilder- en beeldhouwkunst en literatuur.

Religie is volgens Cicero afgeleid van relegere wat herlezen, of overdoen en nauwgezet in acht nemen, betekent. Daarin zie ik een analogie met poëzie, waarbij het voor mij gaat om een religieuze ervaring die ik 'herlezend' zal kunnen integreren in mijn alledaags bestaan. Een gedicht herhaalde malen lezen, als het ware herkauwen om de echte smaak ervan te proeven, de betekenissen ervan te 'verzamelen'. Dit is voor mij de overeenkomst tussen religie en dichtkunst en de kunst in het algemeen.

Deze etymologische afleiding van religie spreekt me aan, omdat het vooral om de eigen individuele ervaring gaat en niet om godsdienstige overtuigingen. Daarom noem ik hierop aansluitend hoe William James religie definieert: "Het geheel van de gevoelens, handelingen, ervaringen van de afzonderlijke personen in hun eenzaamheid, voor zover zij overtuigd zijn in relatie te staan tot wat zij voor het goddelijke houden". Met goddelijk bedoelt hij de "aanduiding van elk object dat de functie van een god heeft, zij het al dan niet een concrete godheid". God is de voornaamste grootheid ten aanzien van 'zijn' en 'macht'. Het is heel duidelijk dat William James, hoogleraar psychologie en filosofie, religie uitsluitend toepast op de persoonlijke ervaring en dus niet op de leerstellingen en dogma's van een instituut. Hij zag religie ook "als een 'afdeling' van de menselijke natuur die in buitengewoon nauwe relatie staat tot de boven- en onderbewuste sfeer". [2]

Metafysica en de ziel

Wanneer we achter de alledaagse werkelijkheid een andere werkelijkheid veronderstellen, spreken we in de filosofie van metafysica. Deze term is toevallig ontstaan, omdat de verhandeling hierover in de boeken van Aristoteles na (=meta) het boek over de fysica (= natuurkunde) kwam. Vanuit de filosofie kun je het geloven in een god beschouwen als het erkennen van een werkelijkheid achter of buiten (transcendent) de uiterlijk waarneembare werkelijkheid. Volgens Plato komt dat overeen met de onafhankelijk van de mens bestaande ideeënwereld. Het (neo)platonisme ligt ook ten grondslag aan de opvattingen van het vroege christendom.

Wiman, een dichter die religie en literatuur doceert aan de universiteit van Yale, stelt dat hij, nadat hij weer was gaan geloven, vooral getroffen werd door de woorden van Jezus aan het kruis "Mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten?" Dit zegt hem voor zijn eigen leven zeer veel, n.l. dat het godsbewustzijn vreemd is aan het alledaags bewustzijn. Dat dit existentieel zo is. Dat betekent dus dat je er moeite voor moet doen om je van een overstijgende macht bewust te worden. In die zin bedoelt Jezus dat, volgens Wiman. Dus niet dat God hem voorgoed verlaten heeft, maar dat God niet voorkomt in het dagelijkse, oppervlakkige bewustzijn van de mens. Hiermee toont Jezus wat de ultieme zijnswijze van de mens is en is hij daarmee voorbeeld voor ons. In hem is God mens geworden en wel in de hoedanigheid van de mens die steeds opnieuw de godservaring in zichzelf aan moet roepen. "Hij (Jezus als Christus) heeft de menselijke verlorenheid tot zijn absolute grens ervaren!" Wiman vergelijkt het ervaren van die werkelijkheid achter de alledaagse werkelijkheid (of te wel een dieper of hoger bewustzijn) als het horen van "vreemde, gecompliceerde muziek achter ons leven, muziek die ons simpelweg afleidt, maar regelrecht onprettig klinkt, want zij eist de aandacht op die we aan andere zaken besteden...". Het kan leiden tot een zekere bestaansonrust, n.l. als een verstoring van het dagelijks leven, waardoor het onze ziel 'onthult'. Dit in tegenstelling met de drukte van alle dagelijkse beslommingen, die ons juist weghouden van de godservaring.

Hij gebruikt het woord ziel. Binnen de religieuze wereld een veel gebruikte term, maar in de psychologie een term die in onbruik is geraakt, omdat de ziel niet empirisch aantoonbaar is. Het is een aanduiding van het wezenlijke van de mens. Het is niet aan te wijzen als een vastomlijnd object, maar het is wat we een ervaringswerkelijkheid zouden kunnen noemen. Met een zielservaring duiden we op een ervaring die uitstijgt boven onze alledaagse ervaring. Die ervaring krijgt een diepere betekenis en kan ons innerlijk transformeren. Wiman noemt echter ook dat in de twintigste eeuw het woord ziel vervangen is door het 'zelf' wat een veel oppervlakkiger begrip is. Daarmee is het seculariseringsproces, het van God vervreemd zijn, duidelijk uitgedrukt. Het wordt moeilijker voor de hedendaagse mens tot een ervaring van de eigen ziel te komen, dus tot een godservaring, wanneer de ziel niet meer als het meest eigene onderkend en erkend wordt.

Verliefdheid : Bekering of inkeer ?

Hoe moeilijk is het om opnieuw tot geloven te komen als je als puber je hebt afgekeerd van het instituut kerk en daarmee het keurslijf van het geloof hebt afgeworpen? Vraagt dit opnieuw een bekering, een totale persoonlijkheidsverandering zoals William James een bekering omschrijft, of vraagt dit een inkeer, een bezinning?

Christian Wiman citeert de Amerikaanse theoloog George Lindbeck die stelt "dat de religie waarmee je bent opgevoed een mergdiepe greep op je heeft, dat het, net als met een moedertaal, je enige hoop is op ware religieuze taalvaardigheid". Ik kan me daarin geheel herkennen en met mij velen, weet ik. Wiman is het daar niet volledig mee eens. Wel vindt hij dat je op een bepaald moment in analogie met wat poëzie

eigenlijk is, moet geloven “dat de ontoereikendheid van de woorden die je gebruikt overstegen zal worden door het geloof waarmee je ze gebruikt”. Woorden schieten te kort... . Wiman ziet wel de mogelijkheid los te komen van de religie waar je mee opgevoed bent.

Wiman heeft zich jarenlang in een intense creatieve dichterlijke werkzaamheid volledig opgenomen gevoeld, ook al had hij soms periodes dat hij niet tot dichten kon komen. Deze inspirerende arbeid voelde verrukkelijk en vulde zijn leven. Waar het leven aan intensiteit te kort komt, krijgen we behoefte aan verdieping en bezinning. Je zou het zoeken naar intense quasireligieuze ervaringen kunnen noemen. Hij heeft daarin ook een roeping gevoeld. De intensiteit van de ervaringen met het scheppen van de gedichten concurreerde met de intensiteit van zijn religieuze ervaringen. Dit stelde hem voor een krachtig dilemma. Moest hij kiezen tussen beide? Was kunst in de kern niet juist een seculier scheppen? Hij was bezig met het zoeken naar woorden die het onuitsprekelijke mysterie van het leven goed zouden kunnen weergeven.

De liefde of beter gezegd de verliefdheid bracht hem na jaren ongeloof weer op het pad van geloven, niet in de onderwerpen van het geloof (“de verhalen van Jezus zijn misleidend”), maar in het proces van geloven. “Het was menselijke liefde, die goddelijke liefde opnieuw wakker riep” en “Ik weet alleen dat ik geen idee had van wat liefde was tot ik een liefde vond die zich opende en opende en opende. En tot ik erkende dat waarvoor die liefde zich opende, en waarin zij open bloeide, God was.”

Na die verliefdheid kwam de confrontatie met zijn moeilijk te behandelen kanker, waar hij nu zeven jaar lang mee geleefd heeft. Vele malen heeft hij oog in oog met de dood gestaan en indringend pijn en lijden zelf ervaren en doorstaan. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat beide factoren onmiskenbaar hebben meegewerkt aan het hervonden geloven.

Hij merkte na de ontmoeting met zijn geliefde dat zij spontaan samen begonnen te bidden. ‘Een bidden naar een God alsof’, zo noemt hij dat, hij heeft immers geen beeld van God als een persoon waarmee je kunt praten. Vervolgens bezochten zij het kerkje op de hoek en kreeg hij gesprekken met de dominee.

Vanaf dat moment was hij op zoek naar een poëtica van geloof. Dit zou een taal moeten zijn waarin het mysterie opgenomen kan worden en die intiem en inclusief genoeg is om als individu te gebruiken, maar ook voorziet in een gemeenschappelijke behoefte. Dus niet alleen dat deze taal voor hemzelf in isolement bruikbaar zou zijn, maar ook in een gemeenschap. Hij nam daarmee afscheid van de theologische taal van het christelijk geloof, bijv. van het begrip erfzonde, en daarmee van de dogma's en leerstellingen. Dit boek is dan ook de neerslag van een poging om zijn individuele zoektocht naar die poëtica te delen. Het is duidelijk dat hij zijn beste talent aansprak om zijn nieuwe geloven tot uitdrukking te brengen en vorm te geven. Hoe zou hij dat ook anders kunnen? In die zin is het naar mijn idee ook feitelijk geen bekering, maar de voortzetting van zijn werk als dichter, waar hij nu als expliciet gelovige een nieuwe religieuze dimensie aan heeft gegeven. Hij noemt poëzie soms een gebed, of een artistieke discipline als een vorm van religieuze devotie. Hij heeft daarbij dankbaar gebruik gemaakt van vele meer of minder religieus geïnspireerde dichters en schrijvers, maar ook van filosofen en theologen. Toch is voor hem duidelijk dat je niet je “religieuze onschuld ontgroeit ten gunste van filosofische, theologische of literaire waarheden, zo min als je de kindertijdverwondering ontgroeit ten gunste van volwassen wijsheid”. Onschuld blijft, voor de gelovige, de enige grond waaruit intellectuele waarheden kunnen ontstaan, alle wijsheid vooronderstelt verwondering”. Hiermee heeft hij zich uitgesproken als een moderne gelovige, zoals hij zichzelf in de ondertitel noemt.

Het godsbeeld van Wiman

Naast de mij aansprekende opvatting van de poëtica van het geloof inspireert mij ook Wimans godsbeeld. Ik begin weer met een citaat van Wiman:

“God bestaat los van onze noties van wat het betekent om te bestaan. Religie is altijd ontstaan aan de rand van wat mensen kennen.”

Is er uit alle losse notities die we in dit boek vinden een soort beeld van God te schetsen zoals Wiman dat voorstaat? Ik doe hier een voorzichtige poging zonder de illusie te hebben dat Wiman zich daar volledig in zou kunnen vinden, omdat zijn beeld ook steeds aan het veranderen is. Ook dit vind ik als apostolische herkenbaar, omdat juist in dit geloof er voortdurend veranderingen plaatsvinden in de opvattingen. “Leven is veranderen” waren de woorden van L. Slok en dat drukt zich tot vandaag uit in een open, veranderingsgezinde visie op het eigen gods- en mensbeeld.

Als we het woord God gebruiken duiden we vaak op zoiets als bron van alle Zijn, de oorsprong van alles wat is en toch ook nog in het hier en nu aanwezig is. Bij religie gaat het om een al of niet directe relatie met die bron van Zijn. We kunnen die God niet kennen en aan de rand van dat niet-kennen raken we de kern van religie. Dat is wat Wiman die afgrond in zijn eerder geciteerd gedicht noemt, de afgrond van ons kennen. Hier gebruik ik voor religie graag een andere etymologische verklaring dan hierboven en wel de uitleg dat religie afgeleid is van het Latijnse religare wat ‘opnieuw verbinden’ betekent.

Volgens Wiman is iedere notie van God als iets statisch godslasterlijk. God is leven, is verandering. Christus is de enige weg tot kennis van God en Christus komt tot leven in de gemeenschap van mensen. Dat betekent dat het besef van God verlaten te zijn dan aangesproken kan worden. Tegelijkertijd zet het aan tot het zoeken van die God. In het alledaagse bestaan heb je geen weet van God, maar toch kun je ervaren dat er een diepere macht in je schuilt. In de joods-christelijke traditie noemen we het God. In filosofische zin zou je het zelftranscendentie kunnen noemen, het uitstijgen boven jezelf.

Wiman schrijft ook “in God geloven is een praktische zaak, geloof is een daad van fysieke hernieuwing (of niet) op ieder moment”. Daarmee wil hij zeggen dat geloven in God als het ware je dagelijks bewustzijn schoonspoelt doordat het de verbinding legt met een ‘zuiver’ bewustzijn, waar de dingen zijn zoals ze oorspronkelijk bedoeld zijn, niet zoals ze verschijnen aan mij in de context van egobelangen, wensen en begeerten. Hier is een werkzaamheid van de mens voor nodig.

In de woorden van Wiman:

“En geloof is: ontdekken dat je in het diepste van je ziel, in het hart van wie je bent, bewogen wordt om het leven dankbaar te zijn. Geloven in God is ten diepste geloven in leven, in verandering. God roept ons ieder moment op en God is leven, dit leven. Geloven is niets meer -en hoe reëel is dit- dan een bewegen van de ziel naar God... . Geloven is geloven in de ziel.”

Een God, een levende God, bevindt zich niet buiten de werkelijkheid, maar erin, hij is ervan, ook al kost het, op een bepaalde manier, geduld en verbeelding om het waar te nemen.

Wiman heeft geen dualistisch godsbeeld van de mens en God, maar ziet God in de mens. Het is zeker geen personalistisch Godsbeeld. Het is voor hem immers in Jezus als Christus aangetoond met diens menswording. Het is bij wijze van spreken een diepere of zo je wilt een hogere bewustzijnslaag in de mens. Je zou dit in alle eenzaamheid kunnen ervaren, zoals James het heeft gedefinieerd, maar daar is Wiman het niet mee eens. Bij Wiman blijft het geen puur subjectieve spirituele ervaring. Hij citeert daarbij de dichter Rainer Maria Rilke, die zegt dat spirituele

ervaringen in ons getransformeerd moeten worden, dat er zware inwendige arbeid te verrichten is, gewetensarbeid. Volgens Wiman is hiervoor een gemeenschap van mensen nodig. Hij stelt dat "Christus tot leven komt in de gemeenschap tussen mensen." Met Christus bedoelt hij immers, zoals ik hierboven al heb aangehaald, een 'wijze van zijn'.

Voor de apostolischen werd L. Slok jarenlang beschouwd als de Christus van zijn tijd. Voor mij geeft Wiman mij in bovenstaande opvatting een nieuw perspectief, als hij stelt dat Christus tot leven komt in een gemeenschap van mensen. Deze *wijze van zijn* kunnen we alleen maar bereiken in gemeenschap met anderen, anders blijft het een puur spirituele ervaring. In Het Apostolisch Genootschap ontstond rond 1950 de erkenning dat L.Slok in zijn menszijn en in zijn apostel-zijn iets wezenlijks, existentieels aanriep bij de leden. Aangezien men nog dacht binnen het Bijbels kader, werd L.Slok met de naam Christus benoemd. Hijzelf zag het als een opdracht om de Christus voor die tijd te zijn. Door de interpretatie van Wiman van Christus kan ik zien dat het benoemen van L. Slok als de Christus ten onrechte is geweest. Het gold niet alleen voor hem, maar voor alle mensen, n.l. als een hoger bewustzijn, dat in ieder mens aangeboord kan worden. L.Slok had, als apostel van Het Apostolisch Genootschap, wel juist de opdracht om dit bij de leden aan te roepen. Dat laatste heeft hij m.i. ook voortreffelijk gedaan, met als uitzondering deze achteraf te duiden misvatting n.l. uitsluitend zichzelf als 'Christus' te beschouwen en te laten erkennen. Dat ik dit achteraf als een misvatting beschouw doet niets af aan de intensiteit van de liefde van L.Slok voor zijn volgelingen en omgekeerd. Dat heeft vooral het gehalte bepaald van het geloofsleven in die tijd. De opvolger van L.Slok heeft bij zijn aantreden direct afgezien van de Christusnaam en aan alle leden de opdracht van de Christusgezindheid gegeven. Daarmee heeft hij m.i. een nieuwe aanzet gegeven tot een religieus humanistische koers binnen het genootschap.

Taalspel

Wat is het een moeilijk te bevatten boek als je voorbereid bent, zoals ik, het vooral als een filosofisch boek te lezen! Wiman is in de eerste plaats dichter. Zijn pogen is gericht op het ontwerpen van een eigen nieuwe taal voor het moderne geloven, los van traditionele, dogmatische geloofsbegrippen als zondebesef en erfzonde. In die zin heeft hij veel overeenkomsten met meester Eckhart, die ook veel nieuwe woorden introduceerde in het geloofsleven in zijn tijd. Ik vind Eckharts 'geboorte van 'God in de ziel' sterk lijken op Wimans bewoordingen. Hij noemt Eckhart vaak. Het gaat Wiman vooral om het geloofsproces bij het individu, bij hemzelf. De vraag is of hij met zijn nieuwe taal de essentie weet te raken van het geloven van de hedendaagse gelovigen, dat verborgen ligt onder stoflagen van rituelen en vaste bewoordingen en zelfs onder tot as geworden Bijbelteksten (de Bijbel is volgens Wiman soms ook als as). Het gaat niet om het geloofsverhaal, maar om het geloven als zodanig, wat van het individu vraagt om dat te ervaren. Een begrip als de ziel komt hierin voor mij in ieder geval weer tot leven.

Een poëtica van het geloven wil Wiman geven, maar ondertussen haalt hij filosofen en theologen aan, met name zij die volgens hem ook de essentie van het geloofsproces hebben geraakt. Woorden schieten feitelijk te kort, maar zoals Wiman stelt heeft poëzie de kracht om vorm te geven aan een gevoel en daarmee kan het helpen het geloofsleven te integreren in het alledaagse bestaan. Poëzie is het geloven van binnenuit bekijken in plaats van buitenaf, met het verstand. Door de theologie heeft de religie het eigen vrije bewustzijn van de mens ondergewaardeerd en zelfs vaak regelrecht onderdrukt, en daarmee is de menselijke geest en de werkelijkheid te kort gedaan.

Wiman toont zich als een mens die staande voor de dood voluit wil leven. Het is volgens hem niet de confrontatie met de dood die aanzet tot urgentie en zingeving, maar de innerlijke drang van de menselijke geest om zich te manifesteren, intensief en vol overgave te leven.

Wachten we niet te lang om te Leven? Met een hoofdletter! Het zijn de miljoen "vergetelheidjes" (woord van Wiman), al de beslommeringen van het alledaagse leven die ons hiervan afhouden. Het is daarentegen echter juist de *innerlijke* onrust, bestaansonrust genoemd, die ons naar geloven in God kan leiden, niet als een institutionele religie, maar als een dagelijkse 'religieuze' ervaring. Reeds in zijn inleiding zegt Wiman: "(Velen) zijn een brandend verlangen blijven voelen naar wat ons uit ons zelf drijft: die aanhoudende, hardnekkige aantrekkingskracht van de geest genaamd God".

Aan het eind van het boek ziet zijn onafgemaakt gedicht aan het begin van het boek er als volgt uit:

*"Mijn God, mijn heldere afgrond,
niet alle verlangen verdwijnt in uw zwarte gat,
weer nader ik van alles wat ik weet de rand,
niets kan ik geloven en toch geloof ik dat."*

Er staat nu een punt achter en geen dubbele punt meer en de tweede zin is net even anders geformuleerd. Dit is poëzie, waarvan de betekenis niet direct tot je doordringt, ook niet met het verstand te vatten is, en dat daardoor religieus van karakter kan zijn. Het past niet in ons alledaags bewustzijn, het stijgt daar bovenuit en haalt ons uit onze verstandelijke benadering van de werkelijkheid.

Conclusie

In de zoektocht van Wiman naar waarlijk en intens leven heb ik veel overeenkomsten gezien met mijn eigen zoektocht. Zijn literair poëtische, filosofische en theologische boek werkt inspirerend en heeft mij nieuwe inzichten gegeven in wat voor mijn apostolisch geloofsleven van belang is. Ik raad het boek aan iedereen aan die op zoek is naar een moderne vorm van geloven.

Referenties:

1. William James, *De varianten van religieuze ervaring: een onderzoek naar de menselijke aard*, Abraxas, Amsterdam, 2005. Vertaling van *The varieties of religious experience: a study of human nature*, Longmans, Graan & Co, 1902.
2. Christian Wiman, *Mijn heldere afgrond: overpeinzingen van een moderne gelovige*, Brandaan, 2016. Vertaling van *My bright abyss: meditation of a modern believer*, Farrar, Straus and Giroux, 2013.

Enschede, januari 2018

© Ed Hamstra
Horstlindelaan 74
7522 JH Enschede
E-mail: ehamstra@planet.nl

Ed Hamstra heeft psychologie en kandidaats filosofie gestudeerd in Groningen in de periode 1968-1974. Hij is sinds zijn geboorte lid van Het Apostolisch Genootschap en heeft daarin op verschillende plaatsen vrijwilligerswerk gedaan. Hij heeft tot 2018 ruim 43 jaar als psycholoog gefunctioneerd in de gezondheidszorg, waarvan de laatste 18 jaar als zelfstandige gezondheidszorg-psycholoog en psychotherapeut. Sinds een aantal jaren schrijft hij essays, waarin hij probeert zijn ervaringen en kennis vanuit de psychologie en filosofie toe te passen op zijn apostolisch geloofsleven en geloven in het algemeen. Hiervoor heeft hij o.a. twee filosofiegroepen opgericht als referentiegroepen.